

## Уводни думи

Един ден от лятото на 1903 година. София. За този ден само година по-късно начеващият тогава английски писател, предпочел да се подпише с две от личните си имена – Хенри Бърнард, ще разкаже следното:

*Доктор Дилън и аз възнамерявахме да се върнем в Испания и в окъпаната от слънце провинция Мурсия да се потопим в Средновековието. Но тогава въстанаха македонците и объркаха нашите планове. Извикаха ни в София, близо до границата, и докато бяхме в тази нелепа малка столица, в очакване на военните действия, един ден се шляех<sup>1</sup> из Народната библиотека, запознах се с Пенчо Славейков и за десетина минути се оформи идеята за тази книга.<sup>2</sup>*

Така започва една, смее да твърдя, от най-загадъчните истории в цялото житие-битие на българската литература, българската фолклористика и българското литературознание. История на епохалния жест на откриването на българската (фолклорна) словесност за света, история на (само)възвеличаване и иронично (само)дистанциране, история на пълна аматьорщина и изтънчена професионална преценка, история на мрачна сериозност и лекомислена ирония, история на симулации и мистификации, история на автентично представяне и дръзко измисляне на българския фолклор. В крайна сметка и история на невинен заговор и дълговечна тайна.

---

1 Английският глагол „saunter“ означава „разхождам се бавно, спокойно, безцелно; шляя се; развявам се, размотавам се“.

2 „Dr. Dillon and I had intended to go back to Spain and in the sun-kissed province of Murcia to wallow through the Middle Ages. Then rose the Macedonians and changed our schemes. They called us to Sofia, to the frontier, and while we were in that incongruous, little capital – awaiting hostilities – I sauntered one day into the National Library, made the acquaintance of Pencho Slaveikoff, and in ten minutes had planned this book.“ Slaveikoff et al. (1904: p. 11).

Горният цитат е взет от предговора, който 28-годишният тогава писател, а по-късно и плодовит журналист и литературен критик Хенри Берлайн (*Who Was Who* 1961: 50) написва към преводния англоезичен сборник с български народни песни и пословици под заглавие „The Shade of the Balkans“, публикуван в Лондон през октомври 1904 год. (Slaveikoff et al. 1904).

Цитатът вече е прочут и неколkokратно коментиран, но какво знаем за самия сборник „The Shade of the Balkans“ (1904), какво знаем за неговата предистория и история?!

По-голяма част от досегашното знание е извлечено най-вече от собствените му страници, от съдържащите се в самия него информации и податки. В значително по-малка част са изследвани външните източници и контексти, които биха хвърлили светлина върху личностите, направили го възможен, върху неговото възникване, осъществяване и рецепция, върху неговия замисъл, цели и послания.

Макар вече да е наличен скромнен корпус от изследвания, като цяло сборникът „The Shade of the Balkans“ и до днес си остава значителна загадка за българистичното литературознание и фолклористика. Загадка си остава и защо повече от век след публикуването му в Лондон през 1904 год. той в значителна степен продължава да лежи извън полезрението на изследователите. Практически само допреди две десетилетия единственият му шанс спорадично да стане обект на обсъждане се дължеше най-вече на обстоятелството, че е свързан с изключително важния, но така и останал нереализиран проект на Пенчо Славейков за издаването на сборник с български народни песни под заглавие „Книга на песните“.

Именно във връзка с публикуването на варианти на ръкописната фолклорнопесенна сбирка на Пенчо Славейков „Книга на песните“ в периода 1917-1919 год. сборникът „The Shade of the Balkans“ частично бива упоменат в текстове на Кръстю Кръстев и Георг Адам (Славейков 1917; Slaveikoff 1919), за да се превърне само малко по-късно в обект на самостоятелен и възлов интерес в две публикации на Боян Пенев от 1920 и 1922 год. (Пенев 1920; Славейков 1922). Всъщност в продължение на

около 90 години тези два изследователски текста на Боян Пенев ще останат единствените специално посветени на сборника „The Shade of the Balkans“.

Около 40 години след Боян Пенев първоначално Петър Диневков подчертава епохалното фолклористично значение на двете студии на Пенчо Славейков „Народните любовни песни“ и „Българската народна песен“, като във връзка с втората споменава сборника. С това Диневков си остава почти единственият специалист в областта, способен да разпознае значимостта на Пенчо Славейков като фолклорист (Диневков 1959; Диневков 1990: 135–137). Същевременно около издаването на събраните съчинения на Пенчо Славейков в периода 1958–1961 год. Ангел Тодоров – съвсем, съвсем частично – и Борис Делчев – в несравнимо по-голяма степен – се връщат към английския сборник на Пенчо Славейков. Борис Делчев, който пише обширна и много детайлна реконструктивна студия върху възникването на сбирката „Книга на песните“, публикувана под негова редакция през 1961 год., по същество работи в руслото на Кръстю Кръстев и Георг Адам (Славейков 1961).

И отново след почти 40 години прекъсване през 1999 год. интересът към сборника „The Shade of the Balkans“ проблясва в две кратки публикации с автори Ваня Колева и Камен Михайлов (Колева 1999: 20–25; Михайлов 1999: 132–142).

През периода 2005–2012 год. двама изследователи – Галин Тиханов и Биляна Курташева – направиха важни открития относно рецепцията на сборника в Англия, свързани с две рецензии, излезли скоро след публикуването му (Тиханов 2005; Tihanov 2011; Курташева 2012). В същото време Биляна Курташева предложи ценни и оригинални интерпретации на множество аспекти на сборника: опита за създаване на „канон на българската народна песен поради липсата на литературен такъв“ (Курташева 2012: 94), „междинността на сборника“ – нито литература, нито автентично документиране на фолклора (Курташева 2012: 104), „образната и идеологическа натовареност в Славейковия предговор“ (Курташева 2012: 105), необходимостта чрез подборката и превода да се създаде „запомнящ

се образ на българското“ (Курташева 2012: 106), Балкана като „вторично вписан в ресурса на фолклорното“ и т. н. (Курташева 2012: 107).

През 2012 год. в своя статия Мая Горчева публикува интересни наблюдения върху „The Shade of the Balkans“, осъществявайки същевременно кратка реконструкция на отношението между фолклорните сборници на Пенчо Славейков. Мая Горчева се спира на централни теми като полагането на английския сборник в контекста на антологийните проекти от епохата, отношението между фолклорен сборник и литературна антология, отношението между фолклор и лично творчество у Славейков и т. н. (Горчева 2012: 99–112).

През последните няколко години се наблюдава истински „бум“ в изследователския интерес към сборника „The Shade of the Balkans“. Бяха осветлени важни аспекти около неговите създатели, възникване, рецепция, както и текстологични и концептуални въпроси, свързани най-вече със студията „The Folk-songs of the Bulgars“ (Данова 2014; Данова 2016; Данова 2017; Курташева 2016; Курташева 2017; Шурбанов 2017; Златанов 2017; Чернокожев 2018).

Настоящото двутомно изследване възникна като опит да се разбули дълбоката загадка, обвивала в продължение на повече от век сборника на Пенчо Славейков, Хенри Берлайн и Емил Джоузеф Дилън „The Shade of the Balkans“ (1904). Роден като че от нищото, скоро след създаването си той потъва в мъгливата зона на спорадичния интерес от страна на българистичната фолклористика и литературознание. Тази тегнеща и само на моменти разкъсвана тишина допълнително усилва загадката. И днес, когато все повече изследователи се насочват към сборника, тя си остава само частично разбулена.

Тишината е винаги подозрителна, а безизвестността – криещи дълбоки подмоли. Реших да се впусна в тези подмоли, като същевременно рязко разширя обсега на търсенето. Първоначално идеята ми беше да последвам „неизвестните“ създатели на сборника, да подхожда към него откъм техните биографии и техните мотиви да се заемат с начинанието. След това ре-

ших да идентифицирам и изследвам широките контексти и сложните политически и културни взаимовръзки, които биха могли да са го породили. Накрая на тази първа фаза на търсенията си се върнах към „чудната“ история на създаването на сборника като езиково и преводно цяло, като същевременно проверих дали за него е съществувала налична текстова основа. На всичко това е посветен първият том на настоящото изследване.

Така сборникът „The Shade of the Balkans“ (1904) постепенно ме отвеждаше все по-навътре в себе си, за да ми отвори вратите навън, към световите, откъм които е създаден. Беше чудно и весело, едно дълго и обсебващо странстване между плетеницата от пасажии в него и сред неговите реално-невъзможни, мистично-мистификационни светове. Изживях го като дивно творение, като невероятна интелектуална и поетическа игра, като неимоверно художествено и човешко усилие да се даде глас на България, на нейните песни, на нейната съдба. И трябваше да напрегна сетивата си, да се вслушвам и взирам. Исках да узная дали неговият глас е бил чул. Бил е! На това е посветен вторият том на настоящото изследване.

Това не са два тома единствено за сборника „The Shade of the Balkans“ (1904). Това са страници за историческите събития, за социалните констелации и за научните дебати, в контекста на които е възникнал. Това са страници, необходимо далечно отвеждащи към личностите, текстовете, мислите и фантазиите, които той е превъзнесъл или отрекъл. Това са страници за световите, които е приютил.



## 1. Случайности

И така, според сведенията на един от възловите участници в начинанието Хенри Бърнард, чието пълно име всъщност е Хенри Филип Бърнард Берлайн (1875-1960),<sup>3</sup> поредица от случайни обстоятелства водят до възникването на (идеята за) сборника „The Shade of the Balkans“ (1904).

Преди да се насоча към тях обаче, още тук, в самото начало, се налага да обсъдя една друга случайност или по-точно една несигурност. В българското литературознание съществуват множество хипотези около начина, по който трябва да се произнася и изписва на български фамиленото име на този тъй важен участник в начинанието. Оригиналната му форма е Baerlein. В по-ново време се предлагат различни варианти – „Барлийн“ (Михайлов 1999: 132), „Бърлейн“ (Михайлов 1999: 132; Курташева 2016: 9), „Берлайн“ (Курташева 2017: 158), „Беърлайн“ (Шурбанов 2017: 422). Абсолютно сигурно е, че Славейковият съзаклятник се е казвал Берлайн и че така трябва да се произнася и транслитерира името му. Първо, така го нарича самият Пенчо Славейков, така изписва името му с кирилски букви (Славейков 1986: 5). Не е възможно Славейков да е чул лично от Берлайн едно, а да пише друго. Второ, макар да е роден в Манчестър, Англия, Хенри Берлайн произхожда от изцяло немско-еврейско семейство. Всъщност същинското и изначално изписване на фамиленото му име е „Bärlein“, което на немски се произнася еднозначно „Берлайн“. В английската азбука липсва буквата „ä“, затова се е наложило тя да се транслитерира с „ae“. Трето, в „The New Century Handbook of English Literature“, където е поместена био-библиографска статия за Славейковия съмишленик, един от най-прецизните англоезични лексикографи Кларънс Барнхарт дава еднозначната транскрипция на името като „Берлайн“ (Barnhart and

---

3 Henry Philip Bernard Baerlein

Halsey 1956: 81).<sup>4</sup> Барнхарт и сътрудниците му изключително внимателно подхождат към въпросите на транслитерацията, включително търсейки, когато е възможно, и личен контакт с носителя на името. А сега нека да се върнем към случайностите около сборника!

Първата и от чисто фактологическо гледище най-важна случайност, довела до възникването на „The Shade of the Balkans“, е запознанството през 1903 год. на Хенри Берлайн със знаменития британски международен кореспондент, филолог, университетски преподавател, преводач и какво ли още не Емил Джоузеф Дилън (1854-1933)<sup>5</sup> – запознанство, случило се съвсем скоро преди събитията, описани в предговора (Baerlein 1947: 367). Не са известни конкретните обстоятелства около него. Известно е обаче, че още при първата им среща Берлайн е дълбоко и за цял живот поразен от Дилън. До края на дните си Берлайн, който през дългия си живот е срещал немалко знаменитости, ще счита Дилън за една от най-забележителните личности, които някога е познавал (Baerlein 1952: 57). Първите впечатления са толкова силни, че през 1903 год. Берлайн с радост приема щедрата покана на Дилън да го придружи в предстоящите му пътувания.

Второто, пак случайно обстоятелство е избухването на Илинденско-Преображенското въстание (1903), нарушило плановете на двамата да се потопят в „слънчева Мурсия“. Но и тук не всичко е дотам случайно. Още месеци преди това Дилън, който е един от най-свирепите критици, които Османската империя някога е имала в средите на международните и военните кореспонденти, вече дълбоко се е ангажирал със събитията в Македония. След избухването на Илинденско-Преображенското въстание той няма никакви колебания, че е крайно време да се отпрати към България и да замени политическите анализи за положението на българите в Македония, които публикува

---

4 Камен Михайлов се позовава на тази транскрипция, но за жалост я прочита неправилно. Михайлов (1999: 132).

5 Emil Joseph Dillon (1854–1933)



вече в продължение на месеци, с кореспонденции „от мястото на събитието“.

Третото случайно (а може би и то някога ще се окаже не толкова случайно) обстоятелство е попадането на Хенри Берлайн в Народната библиотека малко след пристигането на британците в София и срещата му там с поддиректора Пенчо Славейков. През 2005 год. в своя статия Галин Тиханов предложи хипотезата, че срещата не ще да е била случайна и че Хенри Берлайн е бил насочен към Славейков от един от двамата най-изтъкнати по онова време британски слависти проф. Уилям Морфил (Тиханов 2005).<sup>6</sup> Предположението на Галин Тиханов е доста логично, но все пак неизяснен остава въпросът откъде Берлайн е имал контакт с Морфил и поради каква причина Морфил го е насочил към среща със Славейков. Аз лично не бих изключил и друга възможност. Емил Джоузеф Дилън, чийто принос както към създаването на „The Shade of the Balkans“, така и към защитата на българската кауза в македонските събития си остава напълно непроучен и като следствие обидно подценяван, още преди 1903 год. е бил отлично запознат както с политическите, така и с научните и културните кръгове в България. Удивителният полиглот Дилън е владеел български (за разлика от Джеймс Баучър, както настоява да подчертае години по-късно Берлайн) и е имал контакти с най-значимите фигури в множество среди в България (Baerlein 1952: 71).<sup>7</sup> В този смисъл Дилън е могъл да бъде онзи, който да посредничи на Берлайн. Но да останем при хипотезата, че препоръчителят е бил Морфил.

Още от студентските си години в Кеймбридж Берлайн, който би искал да се утвърди тъкмо като писател, се стреми към членство в писателски клубове и най-вече към контакти с воде-

---

6 Тази хипотеза не се съдържа във варианта на статията, която Галин Тиханов публикува на английски език през 2011 година. Tihanov (2011: 35).

7 Галин Тиханов и Александър Шурбанов са на мнение, че Емил Джоузеф Дилън не е владеел български език. Tihanov (2011: 35); Шурбанов (2017: 422). Макар и донякъде изненадващо, но Дилън е владеел български. Съществуват множество доказателства за това.

щи творци. Пристигайки в София, вероятно е пожелал да се запознае със значими фигури от местната литературна сцена. Ще кажете: „Защо Пенчо Славейков, защо не Вазов?“. Вазов е бил по-познат в Англия (ако въобще може да се говори за „познатост“). Така например Уилям Морфил очевидно достатъчно добре е познавал определени произведения на Вазов – дотолкова, че да включи части от тях като ярки образци на българския език в своята „Кратка граматика на българския език“ (Morfill 1897). За Морфил не съществува никакво съмнение, че Вазов е „най-забележителният автор, който България някога е имала“.<sup>8</sup> В полза на хипотезата, че Морфил би предложил по-скоро Вазов като бъдещ съставител на сборник с фолклорни текстове, ясно говори и едно друго обстоятелство. Проучванията, проведени от Майкъл Холман в личната библиотека на Уилям Морфил, която е завещана на „Queen’s College“, а сега е постоянно преотстъпена на „Taylor Institution“ в Оксфорд, показват, че през 1891 год. при личното си посещение в България и София Морфил е получил двата тома на „Българска христоматия“ със съставители Иван Вазов и Константин Величков (Holman 1985: 290). В тази христоматия, както е добре известно, са публикувани множество фолклорни текстове, т. е. тя вече съдържа в себе си фолклорен сборник. Освен това повечето интелектуалци в София, на първо място Иван Шишманов, чрез посредничеството на Дилън, биха предпочели по-ско-

---

8 „За няколко урока по четене, които предлагам, взех пасажии от „Периодическо списание“ и „Български преглед“, и двете издавани в София. В тях могат да се намерят хубави примери за стила на прозата и стиха. От Вазов, най-забележителния автор, който България някога е имала, избрах два откъса: първия от неговия роман „Подъ Иго-то“ „Under the Yoke“ (София, 1894) и втория – от том с негови стихотворения „Избавление“ (Bucharest, 1878).“ („For the few Reading Lessons which I have given I have taken some passages from the *Периодическо Списание* and the *Български Преглед*, both published at Sofia. A good style of prose and verse is to be found in these reviews. From Vazov, the most conspicuous writer who has appeared in Bulgaria, I have made two selections; the first from his powerful novel *Подъ Иго-то* „Under the Yoke“ (Sofia, 1894), and the second from a volume of his poems, *Избавление* (Bucharest, 1878).“ Morfill (1897: ix).

ро среща с „Патриарха“. Ако Морфил е трябвало да насочи Берлайн към някого за съвет и посредничество в София, това със сигурност би бил отново Иван Шишманов, с когото е бил в тясно сътрудничество и чието мнение изключително е ценял (Morfill 1897: x). Берлайн не е попаднал случайно в Народната библиотека, но кой е съдействал за контакта с Пенчо Славейков остава неизвестно.

Тук идва следващото „случайно“ обстоятелство. Хенри Берлайн е човек изначално многоезичен и диглосен, с няколко майчини (респект. бащини) езика – освен езика на своите еврейски предци, негови майчини езици са немският и английският. Освен това почти със сигурност е владеел по диглосен модел книжовния немски като висок вариант и диалекта „фердериш“ или „фюртериш“, един преходен източнофранкски диалект, в който има влияние и на севернобаварски. Ако е искал да се запознае с водещ тогава български писател, би предпочел да има „гладка“ комуникация на общ за двамата език. С Вазов гладка комуникация не е била възможна нито на немски, нито на английски език. На немски обаче е могъл да се разговори отлично с Пенчо Славейков.

Финалното и най-съдбовно обстоятелство е „спонтанното“ (според разказа на Берлайн) решение двамата с Пенчо Славейков да се заемат с подбора и превода на английски език на български народни песни и пословици. Защо от всички теми, за които са могли да си говорят в онези първи 10 минути на срещата, са се спрели точно на българските народни песни и пословици и защо толкова спонтанно са решили да работят по точно тази тема заедно, едва ли някога ще научим. Това е една от многобройните и в не малка част преднамерено наплетени мистерии, на която предстои да се спира специално на по-късен етап от това изследване.

И така, поредица от случайности и спонтанни решения водят, според уверенията на Хенри Берлайн, до възникването на (идеята за създаването на) сборника „The Shade of the Balkans“. Първоначално през първите месеци на 1903 год. случайността решава да срещне Емил Джоузеф Дилън и Хенри Берлайн,

след което се погрижва Берлайн да се срещне с Пенчо Славейков, като на всичко отгоре накрая отново в странна приумица свърза тримата с един прочут английски издател, който да публикува сборника им. Името на този издател е Алфред Нът, а прочутото му издателство носи името на неговия баща Дейвид Нът („David Nutt“), основал го десетилетия преди това.

Но наистина ли е така? Наистина ли случайността в рамките на един епохален, съдбовен и спонтанен творчески жест се е погрижила за раждането на сборника „The Shade of the Balkans“? Това би била една примамлива и облекчаваща хипотеза, освобождаваща изследователите от всякакви терзания. Скоротечно, спонтанно решение, без предистория, без дълбинни мотивации!

Боя се обаче, че тази тъй миловидна, спестяваща ни труд и време версия, из която още с първите си изречения Хенри Берлайн тъй лукаво ни повежда, би ни лишила от удоволствието да се впуснем в същинската предистория на сборника „The Shade of the Balkans“, би ни лишила от възможността да разкрием обхватната мрежа от личности, факти, констелации и взаимосвързаности, довели до неговото създаване.

Ако още в самото начало се отнесем не с лековерие, а с едно простичко изследователско любопитство, бихме могли да се запитаем кои всъщност са всички тези хора, които уж тъй случайно са попаднали в полезрението на големия български мистификатор Пенчо Славейков и уж също тъй случайно са имали творческо взимане-даване с него. Кой е Хенри Берлайн, кой е Емил Джоузеф Дилън, кой е Алфред Нът? Необходимо ли е да се вгледаме в биографиите им, в текстовете им, в делата им, за да се опитаем да научим нещо повече за това странно творение „The Shade of the Balkans“? Или просто бихме потрошили време и усилия в следването на напразни надежди? Аз реших да опитам. Залудо работи, залудо не стой!